

ՆՒՒԹԵՐ ՀԱՅ ՎԱՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ԴԱՐՁԵԱԼ ԵՐԿՈՒ ԽՕՄԳ

«Բազմավեպ»ի անցեալ թիւին մէջ (1988)՝ վերի ընդհանուր խորագիրին տակ, տուիմք օտար եւ հին հեղինակի մը շահեկան գրութեան հայերէնի վերածումը՝ ԺԶ-ԺԷ դարերու հայ վանականութեան պատմութեան վերաբերող նիւթեր հայթայթելով:

Ներկայ բարգմանածոյ գրութիւնը դարձեալ առնուած է ուրիշ հատորնոց նոյն հրատարակութեան մէջէն, որուն խորագիրն է «Storia degli Ordini Monastici religiosi e militari e delle Congregazioni secolari» (= Պատմութիւն միանմանական կարգերու, կրօնական եւ զինուորական, եւ աշխարհական միաբանութիւններու): Խտալերէն բարգմանութիւնը կատարած է Fontana Giuseppe Francesco: Հաստորը տպուած է Խտալիոյ Lucca քաղաքին մէջ, 1737ին: Իսկ մեր կողմէ բարգմանուած բաժինը կը կազմէ Ա. հատորին երեսուներորդ գլուխը:

Հեղինակը, գրութեան վերջաւորութեան, նշած է իր օգտագործած եօթը եւրոպացի հեղինակներու աշխատութիւններ, որոնցմէ կարեւորագոյնը եւ իրեն համար հիմնականը՝ Հայր Կղ. Կալանսոն է՝ ԺԷ դարու Տէառիներու կրօնաւոր պատմագիրը, որ սակայն, դժբախտաբար, ազատ չէ միակողմանի պատմագրութեան արատէն:

Մեր կողմէ հայացուած գրութեան խորագիրը կը բացատրէ հոն շօշափուած հետեւեալ երկու նիւթերը.

Ա.— ԺԴ. դարու արշալոյսին՝ Խտալիոյ ձեռնվա քաղաքին մէջ արեւելիէն հասած (Ժագումով «Բարսեղեան» տիպարի պատկանող) հայ վանականներու ժամանումին շարժառիթները, անոնց վերջնական կայքը նոյն քաղաքին մէջ, ինչպէս նաեւ հակիրճ ծանօթութիւններ անոնց պատմութեան եւ ողբերգական վախճանի մասին:

Բ.— Ունիթիզմ կամ «Միաբանող Եղբայրներ»ու հայալատին միաբանութեան հիմնարկութեան պատմութիւնը երկրակ գաւառի մէջ, անոր փոքորկոտ ծնունդին յաջորդող նոյնքան ակնկոծ դէպքերու հա-

սումնացումը՝ միշտ վանական – կրօնական եւ եկեղեցական անկիւնէ դիտուած եւ առընչակից ա՛յլ հարցեր, ընդամենը վեց էջերու մէջ:

Հասկնալի է որ նման կննդոտ միւթ մը – բեռնաւորուած աստուածաբանական, դաւանաբանական, եկեղեցաբանական, վանական, ծիսական եւ ազգային ծաւալուն հարցերով – չէր կրնար անշուշտ օտար հեղինակը սեղմել քանի մը էջերու մէջ: Զումի արդէն այդ նըպատակը եւ սեւեռակէտը: Իր նպատակը եղած ըլլալու է միայն եկեղեցական–վանական հաստատութիւններու պատմութեան ուրուագիծը տալ (ինչ որ նպատակադրուած է արդէն ամբողջական գործին խորագրումով)․ այս գրութեան պարագային ալ՝ պատմական անցքերը նշելով յիշուած հայկական ծագումով գոյգ վանական հաստատութիւններուն, կը փորձէ պատմականօրէն երկուքը իրարմէ զանազանել եւ անջատել (սխալմամբ շփոթուած յանախ իրարու հետ), եւ որոնք, յաջորդաբար, իրենց գոյութիւնը վտանգուած դժուար օրերուն, երկուքն ալ որդեգրած են Դոմինիկեան մեծ միաբանութեան վանական օրէնքները կամ սահմանադրութիւնը (= Սբ. Օգոստինոսի կանոնները) եւ վերջնականօրէն ալ անոնց մէջ լուծուած: Հեղինակին քա՛մուն նպատակն է նաեւ – բնականաբար իր դարու մտայնութեան եւ հետաքրքրութեան համաձայն – ցոյց տալ, ընդգծել կրօնական–եկեղեցական ամէն նշմարելի դէպք եւ անցք՝ որ հոգեւոր, եկեղեցական գետնի վրայ՝ կապ մը, օգակում մը կը ստեղծէ Հոռմի Եկեղեցիին հետ:

Հայ Եկեղեցւոյ եւ հայ վանականութեան պատմութեան համապատկերին մէջ՝ յատուկ հանգրուան մը կը կազմեն «Ունիթոս» վերակշռումը ունեցող հայալատին Միաբանութեան հիմնարկութեան պարագաները եւ այդ մթնոլորտին մէջ զարգացած դէպքերն ու դէմքերը՝ ընկերային, հոգեբանական, մտայնական, աստուածաբանական–դաւանաբանական, ծիսական եւ ուսումնագիտական (ժխտական ու դրական) ուժեղ անդրադարձներով:

Ունիթոններու Միաբանութեան կեանքը, լի աննախընթաց երեւոյթներով ու պայքարներով, քանի մը դար տեւեց: Եւ, համաձայն լուրջ եւ անաչառ պատմագէտ՝ Փրոֆ. Լեւոն Խաչիկեանի, «Թուհ. Բոնեցու ղեկավարութեամբ ծաւալուած ունիթոսական շարժման բաղադրական կողմնորոշման սնանկութիւնն ու խիստ վնասակար հետեւանքները Հայ Ժողովրդի համար» անկարելի է ծածկել¹:

Պատմութեան էջերը կը վկայեն որ Եկեղեցւոյ միասնականութեան վեհ գաղափարէն ներշնչուած ու հմայուած նոր շարժումին յառող անդամները – Դոմինիկեան միսիոնարներու կողմէ սրուած ներ-

1. Հմմտ. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔՈՆԵՑԻ, Յաղագս Քերականի. *Հրատարակութեան մասնադիտական յառաջարկներ* Լ. Խաչիկեանի, Երևան, 1977, էջ 29:

Ունիթոռեան կամ «Հայ Միաբանող Եղբայրներ»-ու պատմութեամբ զբաղող ուսումնասէրները – ըլլան անոնք երեսպացի կամ հայ – երբ կը կոխեն եկեղեցական – պատմական – դասանաբանական այս մարգերը, պէտք է նշմարեն որ ունիթոռեան միաբանական գործունէութիւնը «Հայոց քով իր ակին մէջ իսկ արատաւորութեամբ, ո՛չ միայն արմատական աշխարհայեցողութեան համար, զոր պարտադրեցին անոր տկարամիտ դործիչները հայ ծէսին եւ վարդապետական մաքուր աստուածութեան, այլ մանաւանդ աշխարհայեցողութեան մոլորութեան համար՝ որով փորձեցին պարտադրել իրենց արդարեւեցեալին՝ անոնց դարաւոր քրիստոնէութեան ուրաջումը՝ նոր ուղղափառ քրիստոնէութիւն դրեցնելու պատրուակով, կրկնակնունքի, կրկնադրո՞ւմի, կըրկնաբահանապաշտութեան մոլոր վարդապետութեամբ: Զարկաղանց ընդ-վզեցողքիչ էին նման դեղձումները՝ ամէնէն աւելի հանդարտ հոգիներն ալ գրգռելու համար...»⁵:

Բարեբախտաբար, ներկայիս, ժամանակներուն հետ փոխուած են նաեւ Արեւմուտքի եկեղեցական մտածելակերպը եւ մօտեցումները:

«Քրիստոնեաներու Միութեան Քարտուղարութեան» լայնախոհ եւ խոհուն նախագահ, հոլանտացի Միքանաւոր՝ Յովհաննէս Վիլպրանտս, առիթով մը՝ 1977ին, երբ ընդհանուր ակնարկ մը կը նետէր 5–6 դարերու միջոցին մէջ տեղի ունեցած փոփոխական փորձերու եւ պատմական դէպքերու վրայ, կը հաստատէ որ լատին «միսիոնարները հափաղանց փրկեցին լատինացիներու եւ ցուցադրելու հայ կղերին ստորակայութիւնը, ուշադրութեան առարկայ դարձնելով, օրինակի համար, Հայ Միաբանին (Մաշտոցին) ինչ ինչ հատուածները, որոնք բառացիօրէն հակառակ կը թուէին ճշմարիտ վարդապետութեան»... «Յաճախ, լատին միառնարներն էին որ արդիւրեւ էին յաճախել հայկական եկեղեցիները, մահու հափ մեղքի կապանքով: Այսպէս, Կ. Պոլսոյ եւ ուրիշ մեծ կեդրոններու մէջ, շատ հայեր լատիններու եկեղեցիներուն մէջ վերջացան»⁶:

Տեղի ունեցած պատմական դէպքերու ամբողջ երեւոյթը սկիզբէն ընդունելութիւն չգտաւ «ազգային» խոր համոզումներով ալ տոգորուած հայ հոգեւորականութեան մէջ (մտաբերել հակահոսանքի երեւելի վարդապետներուն եւ բարոնապետներուն փաղանգը), որ այս պատմականօրէն սխալ շարժումին ու մօտեցումին մէջ, որոշապէս կը տեսնէր ո՛չ միայն Հայութեան ուրացումը, այլ Հայ եկեղեցիին ինքնութեան, աւանդական ու մուկական դիմագիծին աղճատումը, ինչպէս նաեւ 14 երկար դարերու սեփական աշխատանքին վտանգը:

5. ԱՄՍՏՈՒՆԻ Հ. Կ., տե՛ս Բաղմալէպ, 1937, Թիւ 6–9, էջ 201:

6. Տե՛ս Բաղմալէպ, 1977, Թիւ 3–4, էջ 403 եւ 407:

Դեպքերին շատ առաջ, Հայ Եկեղեցւոյ պարծանք, Եկեղեցական բացառիկ տիպար՝ Սուրբ Ներսէս Շնորհալի Հայրապետն անգամ († 1173ին), վեհագոյն իմացումով մը կը մօտեմար Եկեղեցիներու փոխյարաքերութիւններու եւ միութեանական հարցերուն, բացառիկ օրինակ դառնալով գալիք ժամանակներու բոլոր տեսակի միութեանական փորձերուն. «Միութեան համար պահանջուած միակ պայմանը, կ'ըսէ ան, հաստատել ճշմարտութիւնն է, միացած հերքայրախրութեան: Ծէնդու, աւանդութիւններու եւ նոյնիսկ դաւանաբանական բանաձեւումներու տարբերութիւնները — այս վերջիններս՝ երբ Հին աղայրտեք հաստատել խորքը — խորհրդական կը մնան: Հետեւաբար պէտք չէ երկուստեք պահանջել ո՛րեւէ բան մը՝ որ անհրաժեշտ չըլլայ հաստատել միութեան համար: Ընդհանրապէս, հարկ է ունենալ, փոխադարձաբար, իրարու աւանդութիւններուն նկատմամբ յարգանք՝ իբր նուիրական մատուցները ամէն ժողովուրդի կամ մասնական Եկեղեցիի եւ իբր արտայայտութիւնը անոնց ներքին ապրումներուն»⁷:

Շնորհալիին քիչ յետոյ, ԺԲ-ԺԳ դարու անցքին վրայ, հայ Եկեղեցականի ուրիշ մեծ տիպար մը՝ Վարդան Այգեկցին, կարծէք Ն. Շնորհալիի խօսքերուն խոր արձագանգ մը կու տայ երբ իր խօսքը կամ կաջը կ'ուղղէ Յոյներուն, Հայերուն եւ Ասորիներուն. «Աղաչեմ զձեզ, որդեակք, ամէն ազգ կալէք դուր եկեղեցւոյն սահմանն եւ սովորութիւնն եւ զկարգն՝ զպատարագելն, զտաննն, զպահն, զմկրտունն, եւ առ իրար սիրով կեցիք եւ խաղաղութեամբ, որ Քրիստոս հանգչի առ ձեզ: ... Եւ վասն կարգաց եկեղեցւոյ մի՛ ճննէք եւ բանալէ՛ճ լինիք եւ անհանգստիք»⁸:

Եկեղեցական-աստուածաբանական մակարդակներու վրայ, դիրքին է նշմարել Սբ. Ն. Շնորհալիի միջ-Եկեղեցական-միութեանական փոխադարձ պայմաններու եւ ձեւերու ըմբռնումին բացառիկ վեհաութիւնը, որուն ազնիւ սկզբունքները — ուղիղ եւ ի գործ՝ անցեալի, ներկայի եւ գալիք ամէն ժամանակաշրջանի համար — կրնային ծաւանակին՝ Եկեղեցիներու միջեւ ծագած միութեանական եւ հաղորդակցական փորձերու եւ գիցերու մէջ մեծ դեր խաղալ, եթէ միակողմանի քաջութիւն նպատակներ չփայփայէին եւ չհետապնդէին կողմերէն մէկը կամ միւսը... եւ երանի՜ աչքի առաջ ունենային Շնորհալիի մը սիրոյ եւ փոխյարգանքի խոհական բայց եւ ուղիղ սկզբունքները, նշումները եւ առաջարկները՝ ի նպաստ Եկեղեցիներու ինքնութեան պահպանումին եւ անոնց ներքին արժէքներու զօրացումին:

7. Հմտ. Զեֆիքեան Հ. Լ., Համամիութեանական տրամախօսութիւն մը ԺԲ. դարուն, Վենետիկ, 1978, էջ 33-34 (Մտնչ. «Բաղձարկէպ», Թիւ 13):

8. ԱՆԱՍՏԱՆ Թ., Վարդան Այգեկցին իր երկերի լոյսի տակ, Վենետիկ, 1969, էջ 47:

* * *

Հեղինակը, այս գրութեան մէջ – ինչպէս էր մախորդին մէջ ալ – մոլեռանդ մտայնութիւն մը կը մատնանշէ՝ ստորադասելով միշտ Հայ եկեղեցին եւ անոր դաւանամքի արտայայտութիւնները «հերձուածող» եւ «հերետիկոս» կոչելով: Այս հոգեբանութիւնը ժառանգած է Հայր Կալանտէն, որ իր միակ «վստահելի» պատմական աղբիւրը կը կազմէ:

Հասարակաց քերութիւն օտար հեղինակներու, երբ անտեղեակ հայկական աղբիւրներուն եւ հայկական հոգեբանութեան, կը փորձեն կռիւել հայ մարգերը:

Շօշափուող նիւթերուն մէջ՝ հայ վանականութեան ընդհանուր պատմութեան համար ալ կը գտնուին հետաքրքրական եւ օգտակար նիւթեր, որոնց շահեկանութեան համար, գլխաւորաբար, խորհեցանք հայերէնի վերածել:

Սակայն ներկայացուած նիւթը – ինչպէս մախորդ յօդուածի պարագային – անպայման կը կարօտէր կարեւոր լուսաբանութիւններու, ճշտումներու եւ մանաւանդ յաւելեալ մոխացումներու, ինչ որ լայնօրէն կատարեցինք հիմնական ծանօթութիւններով, նիւթին տալով գրեթէ ամբողջական պատկեր մը:

Հ. ՏԱՀԱՏ ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ

ՃԵՆՈՎԱՅԻ ՀԱՅ ԲԱՐԹՈՂԻՄԵԱՆ ՎԱՆԱԿԱՆՆԵՐԸ ԵՒ ՍԲ. ԳՐ. ԼՈՒՍԱԽՈՐՀԻ ՄԻԱԲԱՆՈՂ ԵՂԲԱՅՐՆԵՐԸ

Որքան որ Իստուրիոյ Ճենովա քաղաքին հայ վանականները կամ այսպէս կոչուած «Բարբողիմեաններ»ը Սբ. Օգոստինոսի վանական օրէնքները կը պահեն եւ Սբ. Դոմինիկոսի Միաբանութեան սահմանադրութեան կը հետեւին և կամ «Սբ. Գր. Լուսաւորչի Միաբանող եղբայրներ»ը, որոնք Պոլսեցի Հայր Բարթողիմէոսէն (կաթողիկէ – Հ.Տ.Ե.) դարձած հայերէ կը տեւին¹, մենք այս նշանքը կը փորձենք

1. Հեղինակը, այս դրութեան մէջ, երբ որ առիթ կ'ունենայ յիշելու կամ խօսելու Ունիթոն = Միաբանող եղբայրներու հայախտին Միաբանութեան վարիչ եւ Ատրպատականի լատին եպիսկոպոս՝ Դոմինիկեան անդամ Բարթողիմէոս «Պոլսեցի» մասին, սխալմամբ՝ միշտ կը կոչէ «Սբ. Դոմինիկոս» կամ «Հայր Դոմինիկոս» (Տ. կամ P. Domenico da Bologna), հակառակ որ իր աղբիւրը՝ Կալանտս այդ անունին շուրջ սխալ չի գործած:

մէկտեղել պարզ այն պատճառով, որ անոնք՝ ծագում առած են Արեւելքի մէջ եւ երկար ժամանակ հետեւորդներ նշարծ ան Սբ. Բարսեղ (Կեսարացիի - Հ.Տ.Ե.) վանական-կանոնադրութեան: Մենք նկատի ունինք որ Ուրբանոս Ը. Պապը, 1640 Թուակիր կոնդակով մը, ձեռնովայի հայ կրօնաւորները կը ճանչնայ իբրեւ հայ վանականներ Սբ. Բարսեղի կարգէն: Իսկ Pietro Crescenzo հեղինակը, խօսելով P. Stefano Palma կրօնաւորի մասին, որ չորս անգամ Առաջնորդ կարգութեցաւ այս Միաբանութեան, վը դրուատէ զայն «փառաւոր բարեկարգիչ» Սբ. Բարսեղի երեւելի կարգին» արտայայտութեամբ:

Շատեր՝ ձեռնովայի հայ վանականները չփոթած են ու նաեւ նոյնացուցած «Սբ. Գր. Լուսաւորչի Միաբանող եղբայրներ»-ու հետ, հետեւցնելով Հ. Կղ. Կալանոսի այն հաստատումին թէ Միաբանող եղբայրները՝ ձեռնովայի իշխանութեան տակ գտնուող Կաֆա (= Ուրիմ) քաղաքին մէջ վանք մը ունէին, որոնցմէ վանք մըն ալ կայ ձեռնովայի մէջ: Բայց Հայր Կալանոս վստահ է որ երբու տարբեր Միաբանութիւններ են, ան թէ ձեռնովայի հայ վանականները երբ Կաֆայի մէջ վանք մը ունէին, Միաբանող եղբայրները դեռ չունէին, ինչպէս պիտի տեսնենք²:

Մենք այդ անունին տեղ միշտ գերադասեցինք դնել «Բարբողիմէոս Մարաղացի», հետեւելով Փրոֆ. Լ. Խաչիկեանի գիտական թնայեցումին, նկատի առած, ինչպէս յաջորդաբար պիտի նշարենք, որ ան՝ հայկական միջնադարի մէջ, իր «Բարբողակամ գործունէութիւնը ծաւալեց» հաստատումը լինելով Մարաղա քաղաքում, եւ իր հայ ժամանակակիցների կողմից մամայում ստացաւ որպէս Մարաղայի եպիսկոպոս: Նկատի ունենալով այդ համաձայնութիւնը՝ գերադասում ենք նրան կոչել հայացուած «Եւով»՝ Բարբողիմէոս Մարաղացի. հմտ. ՅՈՎ.Վ. ՔՈՒՆԵՑԻ, Յաղագս Գերակամիմ, Յառաջարանը, Երևան, 1977, էջ 22:

Դոմինիկեան առաքեալ եւ եպիսկոպոս՝ յիշեալ Բարբողիմէոսին մականունը **De Podio** է (Bartholomeus de Podio), որ սակայն, օտար ան հայ ուսումնասէրներու քով հաւասարապէս կը փոխուի «Բարթողիմէոս Պոլոնիացի» կամ «Պոնոնիացի» ձեւով, զանազան չփոթութիւններու դուռ բանալով. հմտ. ՅՈՎ.Վ. ՔՈՒՆԵՑԻ, նշ. աշխ., էջ 22 և ԼՂՈՅԱՃԵԱՆ Ա., Պատմութիւն Հայ Եպրոքի, հտ. Ա., Գարեգէ, 1946, էջ 288-289: Դեռ կարելի չէ եղած ստուգել անոր ազգային ինքնութիւնը, նոյնիսկ եթէ չաւեր լինէր անոր թէ իտալացի է եւ Bologna քաղաքէն. հմտ. **Bibliotheca Sanctorum**, սուրբերու յատկացուած բազմաշարքի բարբառը՝ Bartolomeo da Bologna անունին տակ. հտ. Բ., Roma, 1962, էջ 878-880: Կանգաղարմենք որ իտալիոյ Bologna քաղաքին նախկին կամ հին անունը եղած է Bononia. հմտ. **Enciclopedia Italiana Treccani**, հտ. Թ., Milano, 1930, էջ 329: Նորագոյն ուսումնասիրող մը, Ունիթոններու շուրջ կատարած հակիրճ ուսումնասիրութեան մը մէջ, գինք կը կոչէ «Fra Bartolomeo di Bologna». տե՛ս **Ricerca sull'Architettura Armena - Corso di Cultura Armena I**, Թիւ 20, Milano, էջ 167-169. չուսի տարբերի:

2. ՀԱՅՐ ՎՊ. ԿԱՆՆՈՍ, հեղինակին Բ. բաժնին գլխաւոր աղբիւրն է: Այս ժամին Կալանոս կը գրէ. «Գոյ դեռ եւս յիտալիա ի քաղաքն Ջենուայ քամ մը եղբայրս

1296ին, Եղիպատոսի Սուլթանը վանքնի՛ Հայաստան՝ ուր ահա-
ւոր աւերները վր սփռե՛. կը հալածե՛ «Սեւ Լեռ» վրդուած շրջանակին
վանականները (Կիլիկիոյ Տաւրոսեան լեռներու շրջանակին մէջ, ուր
կային բաղմաթիւ վանքեր՝ հայերու, ասորիներու եւ լատիններու
պատկանող: «Սեւ Լեռան» եւ վանքերու մասին տե՛ս ԵՄԱՐՏԸՄԵԱՆ Հ.
ՏԱՃԱՏ, Քեփուքի Կարմիր վանքը, Վենետիկ, 1976, էջ 12-29. Մտնչ.
«Բաղմաթիւ», Թիւ 10), որոնցմէ շատեր կը նահատակուին, ուրիշներ
կը փախչին եւ շատեր ալ - երկարատեւ հալածանքներէ ազատելու
նպատակով - Padre Martino (Հայր Ալէշան կը կոչե՛ «Վանահայր
Մարտիրոս», հմտ. վարը) կոչուած կրօնաւորին հետ Եւրոպա վանդո-
նին եւ 1307ին Իտալիոյ Զենովա քաղաքը կ'իջեւանին, ուր աղնուօքէն
ալ կը հիւրընկալուին:

Alberto Purpureio անունով կրօնաւոր մը ուղեց հիմնադիրը ըւ-
լալ անոնց նոր վանքին եւ Զենովայի Արքեպիսկոպոսը՝ Porchetto
Spinola, 1308ին հիմը վր դնէ եկեղեցիին որ կը կոչուի Սբ. Աստուա-
ծածնի եւ Սբ. Բարթողիմէոսի անունով: Հայաստանի վանականնե-
րէն շատեր, երբ կը լսեն Զենովայի այս նոր Միաբանութեան մասին,
կու դան միանալու, հետեւին բերելով կրօնական ա՛յն դիրքերը,
որոնց պէտք ունէին՝ իրենց Ժիսական արարողութիւնները կատարե-
լու՝ համաձայն իրենց Ծէպին, ինչ որ իրենց Թոյլ տրուեցաւ Կղնմէս
Ծ. Պապին կողմէ, յատուկ կոնդակով մը, որ ուղղուած էր Padre
Martinoին եւ միւս վանականներուն, որոնք նախապէս կը բնակէին
Հայաստանի Սեւ Լեռան իրենց վանքին մէջ՝ հետեւելով Սբ. Բար-
տեղի վանական կանոններուն՝:

ամտի Միաբանոցայ յիշատակ մոցիմ, որք ի Կաթայոյ առ Ջննուս փոխարեքիսյֆ
(sic) էիմ կամիաւ, եւ միմչեւ ցայժմ գնիւ մոցիմ պապականալ ումիմ եւ կոչիմ
Կարգ Միաբանոցայ Հայոց. Միաբանութիւն Հայոց Սբ. Եկեղեցւոյ ըմդ մեծի
Սբ. Եկեղեցւոյմ Հռոմայ, հտ. Ա., Բ. տիպ, Հռոմ, 1690, էջ 523: Կարանոս
այս հատուածը այդքան ալ յստակ չէ եւ առիթ տուած է երկու վանական հաս-
տատութիւնները իրարու նոյնացնելու շփոթութեան: Յաջորդաբար, Միաբանոց
Եղայոյններ ալ վանք մը ունեցած են Կաթա կամ Խրիմ քաղաքին մէջ. հմտ.
հտ.՝ Ժանթութիւն Թիւ 3: Բուն Հայաստանէն եւ Կիլիկիայէն յետոյ, Կաթա
քաղաքը (= Խրիմ = Ղրիմ), միջին դարուն՝ Հայութեան Թերեւ մեծագոյն
կեդրոնն էր՝ Թէ՛ բնակչութեան քանակով եւ Թէ՛ ընկերային - մշակութային
փեսանք ընդգրկումներով: Այս մասին տե՛ս ՄիֆԱՅԻԼԵԱՆ Վ. Ա., Ղրիմի Հայկ.
գաղութի պատմութիւն, Երեւան, 1964, եւ դարձեալ նոյն Հեղինակին Հայ-Իտա-
լիան աղմուքիւմներ (Ջենովական փաստաթղթերը շրիմահայերի մասին)
հրատարակութիւնը, Երեւան, 1974:

3. ՀԱՅՐ Ղ. ՎԼԻՇԱՆ, Բրկու տարբեր առիթներով կ'անդադրատեսայ Զենովայի
հայ վանականներու պատմական հանգրուաններու մասին. կու տանք իր ամ-
բողջական խօսքը՝ երբ «Սեւ Լեռան» վանքերու մասին կը գրէ.

«Յաւելցի յամուանալ վանքայալ ի ԺԳ, անմուռ, այսինքմ մեզ անյայտ՝
մեմատամ մի Սեւ Լեռիմ, յարմէ ի սկիզբմ ԺԳ դարու, մեզիալ ի ստեղ աը-

Հիմա. նաև GALBIATI ENRICO, Rapporti culturali dell'Armenia con l'Occidente աշխատություններ մէջ «I Bartolomiti o cosiddetti Basiliiani Armeni» (խաթոյթողութեանները կամ ալյապէս կոչուած Հայ Բարթոլոմէոսները) բաժինը. տոմ. «Ricerca sull'Architettura Armena...», նշ. աշխ., էջ 160-170:

Լքեցին իրենց վանական նախկին սքեմը, որ կը վաճառար չաղանախադոյն պարեգօտէ մը (= veste tanea) եւ սեւ կրկնուրարէ (= scapolare nero)⁴, եւ սկսան դործածել Սբ. Դոմինիկոսի Միաբանութեան յատուկ տարազը՝ ալսինըն՝ սպիտակ պարեգօտ մը (= tonaca bianca), սեւ կրկնուրար մը (= scapolare nero), փիլոն մը (= cappa) եւ կնքուղ մը (= cappuccio)։ Սկսան մինչեւ իսկ իրենց ժամերդունիները կատարել Հռոմէական ժամադիրքին համաձայն եւ պատարազել Դոմինիկաններու ձեւով, որոնց սահմանադրութիւնն ալ որդեգրեցին, լքելով Սբ. Բարսեղի վանական կանոնները՝ հետեւելու համար Սբ. Օգոստինոսի կանոններուն։ Այս թոյլատրութիւնը շնորհուեցաւ իրենց Իննովկենտիոս Զ. Պապէն, որ 1356ին իրաւունք տրւաւ իրենց՝ մեծաւոր մը ընտրելու։ Նոյն տարին՝ շենուլայի մէջ՝ անոնք ունեցան իրենց աւաղին ընդհ. ժողովը, որուն ընթացքին P. Antonio di Pisaն ընտրեցին իրարեւ մեծաւոր կամ վանահայր։

Scoonebeck հեղինակը, հետեւելով Silvestro Maurolico հեղինակին, չատ անգամ կը սխալի վանականն այս հաստատութիւններու

Դոմինիկեան միաբան, եւ ունիթոնեան նիւթերու Դոմինիկեան գիւտին մասնազէտ-հրատարակիչ՝ VAN DEN OUDENRIJN MARC-ANTOINE, հրատարակած է նաեւ շենուլայի Հայ վանականներու Սահմանադրութիւնն ալ՝ հայերէն եւ լատինրէն լեզուներով։ Հրատարակութեան Յառաջգրանին մէջ կը յստակէ ու կը ճշտէ երկու տարբեր Միաբանութիւններ ըլլալու հարցը, աւելցնելով որ Կիլիկիոյ «Սեւ Լեռնէն շենուլայ փոխադրուած հայ վանականները «Portaient le nom de «Barthélémites» (Bartholomitae, Bartolomiti) d'après le nom de leur maison-mère à Gênes, dédiée à l'apôtre St. Barthélémy... C'est bien à tort, qu'on a confondu parfois leur institut avec la congrégation des «Frères Uniteurs» (Միաբանողք) de l'Arménie Orientale. L'adjonction «en deçà de la Mer» («citra mare consistentes», «այսպիսի ծովու») devait servir précisément à distinguer la congrégation arménienne établie en Italie, de celle des Uniteurs, qui avaient leur couvent «au delà de la Mer»: en Arménie, en Géorgie et en Crimée. Ce qui a pu occasionner cette confusion entre les deux congrégations, dont on trouve les traces déjà chez Gregorio Bitio et Clemente Galano, c'est qu'en 1356 le pape Innocent VI les mit l'une et l'autre sous la juridiction du Maître Général des Frères Pêcheurs. Le décret à cet effet, donné pour les Uniteurs, porte la date du 31 janvier, et celui qui regarde les «Fratres domorum Armenorum citra mare consistentium» est du 30 juin de la même année...» **Les Constitutions des Frères Arméniens de Saint Basile en Italie**, Roma, 1940, էջ 8-9 («Orientalia Christiana Analecta» շարք, Թիւ 126)։ Հմտ. նաեւ **Enciclopedia Italiana Treccani**, հտ. 2., Milano, 1930, եւ **Enciclopedia Cattolica**, հտ. Բ., Vaticano, 1949, «Bartolomiti» անուանակոչումին տակ, ինչպէս նաեւ **Dizionario degli Istituti di Perfezione**, հտ. Բ., Հռոմ, 1973. «Bartolomiti Armeni» անունին տակ։

4. «Կրկնուրար» կը կոչենք լատին որոշ վրձնադրներու սքեմին այն յատկեալ մասը՝ որ ուրարի ձեւով վիզէն վար կը կախուէր Թէ՛ կուրծքէն եւ Թէ՛ Թիկուսքէն։

Հիմնարկութեան տարակիւններու մասին, ևրբ կ'ըսէ թէ այս հիմնական լիպիկոլիկները տեղի ունեցան իննուկիսնասորս Գ. Ի դարձակարկութեան ժամանակաշրջանին, առանց անդրադարձնելու որ յիշեալ Պատը՝ 136 տարիներ առաջ մահացեր էր, այսինքն 1216ին. ասիկա տպագրական սխալ մըն է Silv. Maurolicoի դործին մէջ, որմէ յըստակ զիտեմք նաեւ որ այս վանականները Իտալիա հասած են Արեւելէն՝ Կղեմէս Ե. Պապի դահակարկութեան շրջանին, որ Պապ լինաւ 1307ին:

Այն նոյն տարին, որ ձեռնարկի Բարթողիմէան հայ վանականները, լքելով իրենց նախնին տաքաղը՝ որդեգրեցին գործածութիւնը Դոմինիկիեան Միաբանութեան սքեմը, «Ար. Գր. Լուսաւորչի Միաբանող Եղբայրներն ալ լքեցին իրենցը՝ միախառնուելով Դոմինիկիեան Միաբանութեան հետ. այս ձեւով, վերջնականօրէն ջնջուեցաւ անոնց նախնին վանական Միաբանութիւնը, որուն ծագումը հետեւեալ ձեւով եղած է»:

5. Հեղինակը ասէ՛ կը սկսի պատմական ներկայացնել «Ար. Գր. Լուսաւորչի Միաբանող եղբայրներու Միաբանութեան ծագումին եւ ղեկներուն՝ որոնք շրջանակեցին այդ հաստատութիւնը: Ինչպէս ըսինք արդէն նախապէս, իր դըլխաւոր ու միակ աղբիւրն է Հայր Կղ. Կալանոսի ծանօթ՝ բայց միակողմանի գործը՝ «Միաբանութիւն Հայոց Սուրբ Եղեղեցոյ...» նշուած աշխատութեան Ա. հատորին ամբողջ Լ. գլուխը, որուն իբրեւ խորագիր դրուած է «Յաղագս քարոզութեան եղբայր քարոզչաց, որով ամիմ գՀայս ի Կաթողիկէ Կալանոս». էջ 508-531:

Իսկան աղբիւրներ եւ աշխատանքներ են նաեւ՝ Նախիջեանի, Երնջակի եւ Ճահուկի դաւաններու մէջ ապրող ու գործող ունիթոններու ընդհանուր պատմութեան - անոնց թիւին, ղեկներուն, վանքերուն, վանահայրներուն, գրական գործերուն, եպիսկոպոսներուն եւ զանազան ա'յլ վիճակագրութիւններու մասին - ընդարձակօրէն անդրադարձած է Հ. Ղ. ԱԼԻՇԱՆ, իր Սիսակամ գործին մէջ, նշ. աշխ., էջ 382-408:

ա.- ԶԱՐԲԱՆԱԼԵԱՆ Հ. Գ., Պատմութիւն Հայերեմ Դպրութեան - Նոր մատենագրութիւն, Բ. տիպ., Վենետիկ, 1905, էջ 6-11 եւ 161-175:

բ.- ՈՍԿԵԱՆ Հ. Գ., Համառոտ ակնարկ մը քարոզող եւ Միաբանող եղբայր պատմութեան Հայաստանի մէջ (գրուած Մ. VAN DEN OUDENRIJNի լատիներէն լեզուով Կատարուած «Annotations bibliographicae Armeno-Dominicae» = Հայ-Դոմինիկեան մատենագրական ծանօթութիւններ հրատարակութեան առթիւ - տպուած Հոմ, 1921ին. տե՛ս Բազմալէզ, 1922 թիւ 1, էջ 19-21, թիւ 2, էջ 49-51, թիւ 5, էջ 138-139, թիւ 8, էջ 229-231 եւն. եւն.):

գ.- ԱԼՊՈՑԱՅԵԱՆ ԱՐԵ., մշ. աշխ., էջ 277-308:

դ.- MECERIAN JEAN, *Histoire et Institutions de l'Eglise Arménienne*, Beyrouth, 1965, էջ 294-300:

ե.- RICHARD JEAN, *La papauté et les missions d'Orient au Moyen Age (XIII-XV siècles)*, Rome, 1977, էջ 217-225:

զ.- SARAFIAN KEVORK, *History of education in Armenia*, Բ. տիպ., La Verne, California, 1978, էջ 112-117:

Շուրջ 1328ին՝ Հայր Բարթոլոմեոս Պոլոնիացին (հերիմալը դարձնալով՝ P. Domenico da Bologna – Հ.Տ.Ե.), անդամ Դոմինիկեան կրօնաւորական Միաբանութեան, Յովհ. ԻԲ. Պապին վողմէ Եպս. ձեռնադրուելով՝ կը դրկուի Հայաստան, ուր բազմաթիւ հերձուածողներ (sic) դարձի կը բերէ ինչ՝ առաքելական իր քարոզութեամբ աւելի՛ իր օրինակելի վարքագիծով։ Լեւոն մը լլրայ ճշմարտանի նման միեռաստան մը կը վարուցանէ, մէկը միւսէն բաժնուած խցիկներով, ուր ինք աւելի աշակերտները կը բնակէին ամառ եղանակին, իսկ ձմեռը՝ նոյն լեւոն ստորոտը փոքրած խցիկներու մէջ։ Ներկայիս այդ խցիկները դեռ կը տեսնուին։

Նոյն ժամանակաշրջանին, Հայաստանի մէջ կ'ապրէր նշանաւոր վարդապետ մը՝ Եսայի անունով, որ Երեւանի մօտերը գտնուող վանքի մը վանահայրն էր՝ վրամ առաջնորդը աւելի վարդապետական գաւազան աւելի իշխանութիւն տուած էր 370է աւելի աշակերտներու՝, որոնց-

Է.- ՊԵՏՐՈՎԻՉ ԳՐ. Վ., Միաբանող եղբայրները եւ Հայ եկեղեցին (1330-1360), Վիեննա, 1971 (Աղդ. Մտն. ՄԺԳ.)։

Ը.- PETROWICZ GREGORIO, I Fratres Unitores nella Chiesa Armena (1330-1360), Roma, 1969, [առանձնատիպ «Euntes Docentes» հրատարակութեան, տարի XXII (1969), էջ 309-347].

Ապարան կամ Ապարանքի գիւղի եւ համանուն հայ ունիթոնեան վանքի մասին տե՛ս ԱԼԵՄԱՆ Հ. Ղ., Սիսակամ, Ն. աշխ., էջ 369-374։ ԷՓՐԻՍԵՍԻԱՆ Հ. Ս., Բնաշխարհիկ Բառարամ, Բ. տիպ, հտ. Ա., Վենետիկ, 1903-1905, էջ 238։ ՍԵՒՐԱՅԵԱՆ ԱՐ. Վրդ., Հնուքիմի հայրենացի ի գաւառին երգչաւու, վարդապետ, 1872, էջ 67-73։ VAN DEN OUDENRIJN M., «The monastery of Aparan and the Armenian writer Fra Mxitarič» ընդարձակ յոդուածը՝ Դոմինիկեաններու «Archivum Fratrum Praedicatorum» պաշտօնաթերթին մէջ, Հոտմ, vol. I, 1931, էջ 265-308. եղած է նաեւ առանձնատիպ։ ԱՅՎԱԶԵԱՆ ԱՐԳ., Նախնայեանի կոթողային յուշարձաններն ու պատկերաքանդակները, Երեւան, 1987, էջ 72-73։

6. Հակոբակի որ Կալանոսի յիշուած գործին՝ լատինեանէն թարգմանութեան բաժնին մէջ էր լոսկի «Isaias», այսինքն Եսայի, մեր հերիմալը միշտ փոխած է իրանեան Isacco անունին որ կը նշանակէ Իսահակ = Սահակ։ Յիշուած Եսայի վարդապետը՝ Եսայի Վրդ. Նչեցին է, որ հայ միջնադարեան վանական հաստատութեան՝ Գլաճորի վանքին բարոնապետն էր, հիմնուած 1280ին, որ նախորդ դարերուն աւելի ժամանակին՝ բացի Տաթեւի բարձրագոյն մարդաբանական ուսումնադիտական կեդրոնէն, հանդիսացաւ մեր պատմութեան վերջնական ուսումնական մեծագոյն եւ անդուգական համալսարանը, որուն մասին համապարփակ կերպով անդադարած են Գար. Կաթ. Յովսէփեան, Ա. Արքահայր, Իգ. Ղարիբեան և այլն, քանի մը անուններ յիշելու համար պարզապէս Գլաճոր վանքի ուսումնադիտական վարդապետարանը, որուն վարչ-նախագահ պետ-բարոնապետն էր Եսայի Վրդ. Նչեցին, հայ իրականութեան մէջ ոչ միայն հաւաք միջնադարու հայ գիտական մտքի զարթոյթը, այլ նաեւ քաղաքական կեդրոն մը (եթէ այսպէս կարելի է կոչել)՝ որ հայ լեզուի, ազգային մշակույթի եւ հայ եկեղեցւոյ պահպանութեան ու բարգաւաճութեան համար համազգային պայքար

մէ՛ ոմանք առաջնորդ-վանահայր դարձեր էին ուրիշ վանքերու, իսկ ուրիշներ ալ՝ Հայաստանի զանազան կողմերը սփռուած էին՝ ժողովուրդը դաստիարակելու նպատակով: Այս աշակերտներուն մէջ մեծ յարգանք կը վայելէր Յովհ. Վրդ. Գոնեցիին, որ վանահայրն էր Քոնի դիւղին մօտիկ գտնուող մենաստանին: Գիւղապետը իր հօրեղբայրն էր: Յովհ. Վրդ. Գոնեցիին՝ Եսայի Վրդ. ին կողմէ կը ղրկուէր Հայր Բարթողիմէոսին (դարձեալ սխարմամբ՝ Հայր Դոմինիկոս վճռաւի - Հ.Տ.Ե.)՝ խմանալու համար անոր քարոզած վարդապետութիւնը:

Հայր Բարթողիմէոսի (դարձեալ՝ Դոմինիկոս կը կրկնէ հեղինակը - Հ.Տ.Ե.) եւ անոր ընկերներուն առանձնութեան մէջ վարած իննցադը, ինչպէս նաեւ անոր խօսքերուն հոգին ա՛յնքան ուժեղ ազդեցութիւն կը գործէ Յովհ. Գոնեցիի վրայ, որ կը խորշի իր սխալներէն եւ կը ճանչնայ Պապին հեղինակութիւնը: Համոզեց մինչեւ իսկ Եսայի Վրդ.-ը, որ 1330ին նամակներ կը ղրկէ ըրրոր չղակայ առաջնորդներուն եւ վարդապետներուն՝ յորդորելով որ խմուին որոշեալ վայր մը, ուր Հայր Բարթողիմէոս իրենց պիտի ներկայացնէր յատին

չղթազեղծեց՝ այլապէս ինչ ա՛յն պառակտիչ գործունէութեան դէմ, որ «Ունիթոռները ստեղծեցին ու ծաւալեցին միջնադարեան տարօրինակ հոգեբանութեամբ: Գլաճորի որպաւոր համալսարանը դիմադրանք Ունիթոռեան այդ շարժումը՝ իր ուսանողական ամբողջ կազմով ու դասախօսներով, անմիջական ու վճռական մասնակցութեամբը այդ ուսումնադիտական հաստատութեան արժանաւոր պարագլուխ՝ Եսայի Վրդ. Նչեցիին, որ տեսարանն ու կազմակերպիչը ժամաւոր արարչութիւն՝ Եսայի Վրդ. Նչեցիին, որ տեսարանն ու կազմակերպիչը ժամաւոր արարչութիւնն էր շատ ուժեղ այդ ծառայութեան, պաշտպանելու համար հայ եկեղեցւոյ աւանդութիւններուն ու սեփական դասանանքի արտաբնականութիւններուն նկարագրելը, հոկա՛հայ այդ չափազանց վտանգաւոր շարժումին դէմ ցուցաբերելով անկուռ կամք, անբեկանելի վճռականութիւն եւ ազդային արժանապատուութեան բարձր գիտակցութիւն:

Այս իմաստով՝ կատարուած գործը պիտի մնայ անմոռանալի, որովհետեւ եթէ «Զլիմէր Նչեցիմ իր Դպրացով, շատ աւելի մեծ չափով վտանգուած կը լինէր Հայոց եկեղեցւոյ անկախութեամ խնդիրը: Նչեցու գործը շարունակեց նորա աշակերտը՝ Յովհանն Որոտնեցիմ, Տաքեւի Դպրոցի մեծ հիմնադիրը Օրբէլեանների իշխանութեամ մէջ, Գրիգոր Տաքեւացու հետ»։ տե՛ս ԹՈՎԱԼԵԹՆԱՆ ԳԱՐԵԳՐԻՆ ԿԵՐԼ., Խաղարկեալ, 1960, էջ 289: Հմտ. Նաեւ ԱՐԱՀԱՄԱՆ Ա., «Գլաճորցիների պայքարը միաբարութեամ դէմ» քաթիմը, Հեղինակին «Գլաճորի համալսարանը» մենագրութեան մէջ, Երեւան, 1983, էջ 116-128: ԽԱԶԻՐԵԱՆԻ Լ., «Ունիթոռական (միաբարական) շարժումը դէմ Գլաճորի համալսարանի պայքարը», «Հայոց» (Հայադիտական տարեգիրք), Բ-Գ տարի (1981-1982, Անթիլիաս), էջ 55-88 եւ ՆՈՅՆ Հեղինակին՝ Եսայի Նչեցիմ եւ Գլաճորի համալսարանը, Լոս Անճելէս, 1988, էջ 327-366: Վանական-ուսումնադիտական նոր հաստատութեան տեղադրութեան, վերջին պեղումներու, վիճակն արձանագրութիւններու, եւ հնագիտական ա՛յլ հարցերու մասին տե՛ս ՂԱՐԻՐԵԱՆԻ Ի., «Գլաճոր» կարեւոր մենագրութիւնը, Երեւան, 1983:

ճակ մը ունէր, տրոշեց իսկոյն բարեկարգութիւն մը կատարել եւ վերանորոգել: Սաղախն որոշելով վանական նոր Միաբանութիւն մը հիմնել, որ Հայոց մէջ կարենար Կաթողիկէ Կրօնքը (sic) պահել եւ հետըզհետէ սահմանները սակելի ընդարձակել, հիմնեց վանական նոր հաստատութիւն մը, որուն տուաւ «Սբ. Գր. Լուսաւորչի Միաբանող Եղբայրներ» անունը⁹, քանի որ Սբ. Գր. Լուսաւորչին էր Հայաստանի Սբ. Առաքեալը. եւ դեռ՝ քանի որ ինքը եւ իր հետեւորդները Կաթողիկէ Կրօնքը որդեգրեցին ինչ Սբ. Դոմինիկոսի Միաբանութեան պատկանող միջոցաւոր-քարոզիչներու միջոցով, որդեգրեցին հետեւել կամ պահել Դոմինիկեան Միաբանութեան սահմանադրութիւնը կամ Սբ. Օգոստինոսի վանական կանոնները, փոխելով նաեւ հայկական իրենց վանական տաքաղը եւ փոխարինելով Դոմինիկեաններուն գործածածը, ինչ որ վաւերացուեցաւ նաեւ Յովհաննէս ԻԲ. Պապին մրդմէ¹⁰: Սբ. Օգոստինոսի վանական կանոններուն հետեւելու իրենց

Երմիակ կամ Նախիջեան դուռի (Սինիքի նահանգի) մէջ զտնուող Գոնի աջ վանքը՝ այդ Թուականն սկսեալ, դարձաւ միութեանկան շարժումին ու դորոշնէութեան կիզոնը: Գոնի վանքի մասին, բացի հայ ունիթոական գրականութեան վերաբերեալ դործերէն տե՛ս ՍԵՐԱԿԵԱՆ ԱՐ. ՎՐԴ., Հնութիւնի հայրենացի ի գաւառիմ Երմիակու, Վարդապատ, 1872, էջ 45-56 եւ 56-65: ԱԼԻՇԱՆ Հ. Ղ., Սիսական, Նշ. աշխ., էջ 374-376: ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ Ա. Խ., Ուրուգոյն Հայ Դպրոցի եւ մամկալարժուքեան պատմութեան (Ժ-ԺԵ դարեր), Երեւան, 1958, էջ 279-281: ԱՅՎԱԶԵԱՆ ԱՐԳ., Նախիջեանի պատմա-գրաւորագրական յուշարձանները, Երեւան, 1978, էջ 87-90: ՆՈՅՆ, Նախիջեանի հայկական յուշարձանները, Երեւան, 1986, էջ 96: ՆՈՅՆ, Նախիջեանի կոթողայիմ յուշարձաններն ու պատկերաքանդակները, Երեւան, 1987, էջ 73 եւ յըրդ.:

Գոնի կամ Գոնայ վանքի հիմնադրութեան, ուսումնադիտական միջոցաւոր եւ յարակից դէպքերու մասին տեղեկութիւններ կը հայթաթէ տանթոս մատենագիր՝ Միխիթար Ապարանեցի (Դ ԺԵ. դարի սկիզբը). Հմտ. ԱԼԻՇԱՆ Հ. Ղ. Հայապատում (մեծագիր), Վենետիկ, 1901, էջ 550-553 եւ M. A. OUDEN-RIJN, *Linguae Haicanae Scriptores, Ordines Praedicatorum Congregationis Fratrum Unitorum et FF. Armenorum...*, Bern, 1960, էջ 216-221:

9. Գոնի վանքին «Սբ. Գրիգոր Լուսաւորչի Միաբանող Եղբայրներ»-ու Միաբանութեան լատիներէն համապատասխանը եղաւ «Ordo Fratrum Unitorum Gregorii Illuminatoris», Կալանոս, Յովհ. Վրդ. Գոնեցիի մասին կը գրէ. «... Հիմնեց զկարգ իմ կոչեցեալ միաբանողաց ընդ Կաթողիկէ եկեղեցոյն սրբոյ Գր. ի Լուսաւորչին, ի մերոյ կանոնաց սրբոյն Օգոստինոսի եւ կացուցամնց եղբայր Գարգչաց, փոխելով գնեւ համեղերձի արքայիցն Հայոց» փ ձեւս համեղերձի սրբոյն Դոմինիկոսի, «Միաբանութիւն...», Նշ. աշխ., էջ 512: Համաձայն դոմինիկեան երկու մասնագետներու, որդեգրուած սքեմն էր ճերմակ կապայ՝ սեւ փիլոմով. ճերմակ կնգուղ չումէին. Հմտ. ԱՎՈՅԱՆ Ա. Նշ. աշխ., էջ 298, ծանօթ.:
10. Յովհ. Վրդ. Գոնեցիի կողմէ հիմնադրուած աջ նոր Միաբանութիւնը - որուն անդամները զժախտաբար չդիտցան իրենց եռանդին ու դիտութեան օղակել

ուխտը կատարեցին Թիֆլիսի Եպս. և Դոմինիկեան կրօնաւոր՝ P. Giovanni Canoի ներկայութեան, աւելցնելով՝ ամէն ինչի մէջ Պապին ննջարկուելու չորրորդ ուխտ մըն ալ: Ապա՝ Յովհ. Վրդ. Բընեցին առաջնորդ ընտրեցին իրենց Միաբանութեան¹¹:

շրջահայեցութիւն և խոհանութիւն մը - Յովհ. ԻԲ. Պապին կողմէ հաստատուեցաւ՝ Կալանտի հաղորդումին համաձայն: Կալանտ և Ալլոյօյանեան, միաբանութեան հիմնադրութիւնը կը դնեն 1330 թուականին (Միաբանութիւն... , նշ. աշխ. էջ 510, և Պատմութիւն Հայ Դպրոցի, Ռշ. աշխ., էջ 292-293): Ըստ Հայր Զամէանի՝ 1334ին (Պատմ. Հայոց, Հտ. Գ., նշ. աշխ., էջ 327): Իսկ դոմինիկեան մասնագէտ՝ Van den Oudenrijn առիթով մը կը հնրդէ Կալանտի արխանդելիկութիւնը թէ Յովհ. ԻԲ. Պապը հաստատած ըլլայ այս միաբանութիւնը, որովհետեւ նման կրնալ մը դորութիւն չունի Դոմինիկեան կամ Վարդգղայց Կարգի դիւաններուն մէջ (հմտ. ԱԼՊՅԱՅԱՆ Ա., ճոյն, էջ 295): Ուրիշ առիթով մը, սակայն, Oudenrijn յիշեալ Պապին կողմէ Միաբանութեան հաստատումը կը դնէ 1331ին. (հմտ. Աւետիք, Պէյրուս, 1948, թիւ 3-4, էջ 60):

11. Միաբանութեան հիմնադրութեան շարժառիթներուն մասին, կ'արժէ ուղղակի Յովհ. Վրդ. Բընեցիի ձայնը լսել Կալանտի ըով պահաւած Քրիստոս Երանու Վրդ. Ին Բընեցեայ առ միաբանեալ ձգարան Հայոց՝ դորութեան մէջ. «Արդ, տեսանելով թէ լատինացիք կատարելապէս պակասեցան զայս ամենայն (այսինքն՝ վանական սկանչի օրինակելի վարդապետը - Հ.Տ.Ե.), կարի յոյժ մախաժարանքի եղ պակասութեամբ մերայնց արեղայից. ի տուէ ի գիշերի գնտաւածէի, թէ որպիսի կերպի կարայց նորացուքիմ ստանալ վանորից և կացուցմանց մեցնի: Վասն որոյ դարձայ ի յարեւիս և հանդերձ ընկերակցօք խնով ուխտ արարաք կեալ կրօնաւորապէս ըստ կամեանց սրբոյն Օգոստինոսի և ըստ կացուցմանց սրբոյն Դոմինիկոսի, զոր և համարեցաք ունիլ արդէս հայր, իմմ եւ սկիզբն կարգին մերոյ: Եւ ընդ անկն ուխտարարութեան ի ձեռն Տեառն Երանու՝ ազգաւ լստիմ, որ առաքեալ էր ի Հռովմայ Պապին՝ հանդերձ իսագոյն իշխանութեամբ՝ եպիսկոպոս Թիֆլիզ քաղաքին, եւ ընտրեցայ զաւանակամ առաջնորդ մերոյ Կարգի Միաբանուց ըստ իշխանութեան ի մոյն եպիսկոպոսն աւանդալ մեզ. տե՛ս ԿԱԼԱՆՏՍ, Միաբանութիւն... , նշ. աշխ., էջ 521:

Յատարում մը. «Միաբանուք եղբայրները (= Fratres Unitores) երբեք պէտք չէ չփոթիւն Դոմինիկեան Շրջող կամ պանդխտող եղբայրներու հետ (= Fratres Peregrinantes), որոնք Եւրոպայէն դուրս՝ Արեւելքի մէջ քաղաքական, կրօնաւանալ առաքելութեամբ կը զբաղէին: Առաջինն հիմնադրը եղաւ Յովհ. Վրդ. Բընեցին (աւանդոտ՝ Գլածորի ուսումնարանին վարիչ բարոնապետ՝ Եսայի Վրդ. Նեցիկի), իսկ ՎՄԻԼԵՆԿԱՆԵԱՆԵԱՆ սերտ փոխադարձութիւններ որդեգրող իր Միաբանութիւնն ալ, իրեն հետ միասին, ամէն տեսակ օժանդակութիւն ստացաւ ու անեցաւ Բարթողիմէոս Մարգարացի (Պոլոնիացի) եպիսկոպոսին արթուն տեսչութեան շնորհիւ և Թիֆլիսի դաքնեալ Դոմինիկեան եպիսկոպոս՝ ձիովանի տա ձիւնեցէի առաջնորդութեան ներքեւ. հմտ. ՊԵՏՐՈՎԻՉ, Ոշ. աշխ., էջ 15 և 20-21: Փրոֆ. Խաչիկեան, Թիֆլիսի յիշեալ Եպս. կը կոչէ Յովհ. Փլորնմտացի լատին եպս... որ Պապի կարգադրութեամբ 1330 թուին հաստատուել էր Թիֆլիս քաղաքում. Յովհ. ՔՈՆՆԵՐԻ, Ոշ. աշխ., էջ 40: ՇԵՐՂՈՂ Եղբայրները մասին տե՛ս ԱԼՊՅԱՅԱՆԻ մօտ, Ոշ. աշխ., էջ 285:

Պէտք է ընդունիլ որ Դոմինիկեան վարիչները առաջին կարգապարօշները

Միաբանող եղբայրներու այս Միաբանութիւնը մեծ ծաւալ դաստացաւ ո՛չ միայն Հայաստանի մէջ, այլ նաեւ Վրաստանի մէջ: Բայց որովհետեւ այդ Հորդամասերուն տէր դարձեր էին Թուրքերը եւ Պարսիկները, Միաբանող եղբայրները ամփոփուեցան ու առանձնացան Նախիջևանի գաւառին մէջ, ուր մինչեւ այսօր փառն 12 կաթողիկէ պիւղեր: Սակայն, 1356ին, Միաբանող եղբայրները, որոնք արդէն նոյն օրէնքները ունէին ինչ որ Դոմինիկեանները, տեսնելով որ անհաւատներու հայտնաբերումն եւ բռնաբարութիւններուն հետեւանքով հատեր էին ծաղրադոյն խեղճութեան, իրենց անդամներէն Հայր Թոմաս եւ Հայր Եղեթէրիոս Վրոնաւորները (Կալանոս կ'ըսէ «Ֆրաթումաս եւ Ֆրա Ելեթէրիոս. գերկոսիմ ի ձառուկ գեղջէ եւ հարազատ եղբարս», Նշ. աշխ., էջ 524 - Հ.Տ.Ե.), Հռոմ կ'ուղարկեն վերջնականօրէն Դոմինիկեան Միաբանութեան անդնելու եւ անոնց միանալու իրենց խնդրանքը ներկայացնելու. եւ երբ այդ ուղղութեամբ ստացուեցաւ հաճութիւնը Դոմինիկեան Ընդհ. Մեծաւորին, Պապը ազնուա-

եղան «Միաբանող եղբայրներ»ու, մանաւանդ երբ Յովհ. Քոնեցիի, վանականի եւ նոր սահմանադրութեան մէջ կը շեշտէ՝ որ անոնք «Իբրեւ Հայրեր, Հնդիմակներ եւ մեր Դաստիարակները քող մկատուին»։ ՎԱՄՆՈՍ, մշ. աշխ., էջ 522: «Քոնայի դպրոցի գաղափարական աշխատանքների ղեկը - կը դրէ իսալիկեան - գտնուում էր Բաքոնիսիւտ Մարաղացու ձեռքին. գիտնական այս ֆարգիլը, որ հայերէմ լաւ չգիտէր, եմնց հայերէմ յեղուով աշխատանքներ իր ստեղծում Յովհ. ու Յակոբ Քոնեցիների օժանդակութեամբ»։ Նշ. աշխ., էջ 30:

Առանձին ուշադրութեան արժանի է այն հանգամանքը որ հակառակ դաւաճարանական զիծով անոնց դէմ շրջապահութեամբ պայքարին, Քոնիի Դպրոցը, ուսումնագիտական եւ քարգումական վաստակով մը - ինչպէս կը վկայեն Գլաւորի ու Տաթեւի Դպրոցին պատկանող կարգ մը դրիչներ - յարողեցաւ նշանակելի դեր մը կատարել Հայաստանի մտաւորական կեանքի պատմութեան մէջ՝ լատին աստուածաբանական դոքտրինայի հայացնելով եւ ուսումնական նոր յեղաշրջումի մը միջնորդ հանդիսանալով: Ժամանակի հայ գիտական մտքի աշխուժացումին ու զարգացման համար թարմ ու արդասաւոր հոսանք մը եղաւ - անկախ անշուշտ՝ հարցի կրօնական-քաղաքական երեսէն - որ նպաստեց անհակած արեւմտեան եւրոպայի հետ մշակութային կապերու խորացումին:

Հայ-Դոմինիկեան Դպրոցի դոքտրինները, ղեկավարաւորւողութեան տակ Յ. Վրդ. Քոնեցիի, զբեցին ու լատին լեզուէն թարգմանեցին ու շրջանառութեան դրին շարք մը նոր ու արժէքաւոր երկեր, որոնք ունին դասանաբանական, կանոնական, մեկնողական, աստուածաբանական, պատմական, տրամաբանական ու փիլիսոփայական բովանդակութիւն:

Հետեւաբար, որքան որ Յովհ. Վրդ. Քոնեցիի ղեկավարութեամբ ծառայած ունիթոական շարժումը անանկ եւ վնասակար հետեւանքներ ունեցաւ, կը խորհրդածէ քրոֆ. Լ. իսալիկեան, սակայն «Շրջանայեաց պատմ. ի լինել ու մեծ գգուութիւն ցուցաբերել» Քոնայում ստեղծուած քարճազոյմ Դպրոցի շուրջ համայնքաւորուած եւրոպացի եւ հայ վարդապետների գիտական ծառագոյնիւնը գնահատելիս: Հայ Ունիթոեան ուսումնագիտական եւ թարգմանական ծառանդութեան և դերի մասին տե՛ս Լ. իսալիկեանի գրութիւնը՝ Յ. Քոնեցիի, մշ. աշխ., էջ 28-35: ԱՂՈՅԱՅԱՆ Ա., մշ. աշխ., էջ 304-308: ՊԵՏՐՈՎԻՉ Գ., մշ. աշխ.,

բար թողատրեց ինչ որ վը փափաքէին¹². ախարէս որ Միաբանող Եղբայրներու Միաբանութիւնը անհետ լուծուեցաւ՝ վերջնականօրէն մաս վազմելով Դոմինիկեան Միաբանութեան՝ որուն վը սրտկանէր Նախիջևանի դաւադը: Հայր Երեմիէրիտս կը դառնայ Նախիջևանի մէջ դոնուոդ կրօնաւորներուն Առաջնորդը, իսկ Հայր Թոմաս ալ Արքեպիսկոպոսը նոյն դաւադին¹³:

* * *

Ճենովա քաղաքին հայ Բարթողոմէոսներու դոյութիւնը աւելի երկար տեւեց. բացի վերը յիշուած մենաստաններէն, անոնք վառքեր ունեցած են նաեւ Milano, Napoli, Perugia, Gubbio, Ferrara, Bologna, Pistoia, Padova, Rimini, Pescara, Viterbo քաղաքներուն մէջ, մինչեւ իսկ Կաֆայի մէջ (= Որիմ)՝ չրջան մը որ Ճենովացիներու Գերիշխանութեան ներքակայ էր այդ ժամանակաշրջանին: Ժամանակին, Պոնտրակիտս Թ. Պապը արգելած էր իրենց՝ ուրիշ միաբանու-

էջ 22-26: ԶԱՐԲԱՆԱԼԵԱՆ Հ. Գ., մշ. աշխ., էջ 170-175 եւ SARAFIAN K., մշ. աշխ., էջ 114-116: ՔԱՍՈՒՆԻ ՎԵՐ. ԵՂԻԱ. Պատմութիւն հին Հայ Դատարանական, Պէյրութ, 1959, էջ 244-256 եւ ԱՐԵՇԱՏԵԱՆ Ս. Ս., ԺԳ. Պապի հայ փիլիսոփայական գրականութիւնը եւ գաղափարական պայքարը, տե՛ս «Ճարգեր» (ՍՄՀՄ Փիլիսոփայական Ընկերութեան Հայկ. բաժանմունքի), Երեւան, 1986, էջ 30-52, ուր յօդուածադիրը լայնօրէն կ'ուսումնասիրէ անոնց դրական գործունէութիւնը եւ դրական վաստակը, տալով Գոնի վամ Գոնա վանքին ուսումնական հաստատութեան մէջ պատրաստուած ու Թարգմանուած կարեւորագոյն երկերուն ցանկը - շուրջ քսաներկու գործ ու անուն - որոնք այլեւս կը պատկանին մեր միջնադարեան դրականութեան պատմութեան, դիտարկարար դուրս ձգելով զուտ պաշտամունքային ծիսական բաղմամբիւ ժողովածուներ, որոնց Թարգմանութեամբ ու բաղմացումով՝ կրօնական ու դաւանական տարբեր նպատակներ կը հետապնդէին գործիչները:

12. Յովհ. Վրդ. Գոնցիի մահէն ետք, որ տեղի ունեցած է 1348ին, իննովկենտիտս Զ. Պապը՝ 1356ին «Միաբանող Եղբայրներու Միաբանութիւնը ենթարկած է Դոմինիկեան Ընդհ. Մեծաւորի իշխանութեան: Յիշեալ Պապին կողմով տըրուած է 1356, Յունուար 31ին: Շատ հաւանօրէն, իրենց դիմումը, որքան, կատարած են 1355ի շրջանին. հմտ. ՍՐԱՊԵԱՆ Հ. Ս., Հայք եւ Ունիթոս, «Հանդ. Ամսօրեայ», 1900, Թիւ 11, էջ 324: 1583 Թուականին, կամ անկէ ետք, «Միաբանող Եղբայրներ» ծանօթ են նաեւ «Հայ Դոմինիկեաններ» անունով. հմտ. ՊԵՏՐՈՎԻՉ Գ., մշ. աշխ., էջ 21: Մաղումով հայ այս Միաբանութիւնը անդամներով զուտ հայ մնացած է մինչեւ 1583, երբ տեղի ունեցած է ձուլումը եւրոպացի Դոմինիկեաններուն հետ, որոնց դոյութիւնը - իբրեւ Միաբանող Եղբայրներ անունով - տեւած է մինչեւ ԺԸ. դարու սկիզբը. հմտ. «Նաղմավէպ», 1922, Թիւ 1, էջ 21:

13. Նախիջևանի դաւադի Առաջնորդներու մասին տե՛ս VAN DEN OUDENRIJN, Bishops and archbishops of Naxivan (sic). Դոմինիկեան պաշտօնաթերթ՝ «Archivum Fratrum Praedicatorum» մէջ, Հոտ, vol. VI, 1936, էջ 161-216. Եղած է նաեւ առանձնատպ:

Թիւններու անցնիլ եւ յայտարարած էր նաեւ որ անոնք՝ Դոմինիկեաններու բոլոր առանձնաշնորհումները կը վախճեն, ինչ որ յՊոլսաբար՝ Իննոսովկենտոխոս Ը., Պօղոս Գ. եւ Ուրբանոս Ը. Պապերն սոյ հաստատած են, բայց Իննոսովկենտոխոս Ժ. Պապը, տեսնելով որ անոնք վերածուած էին միայն 40 անդամներու եւ այդ ալ 4-5 վանքերու մէջ բաժնուած եւ տեսնելով որ անոնց մէջ անհամաձայնութիւն եւ անբարեպաշտ կենցաղ մը տիրած է, ջնջեց Միաբանութիւնը 1650 Թուականին, Թոյլ տալով որ մնացած անդամները անցնին ուրիշ միաբանութիւններու:

Աւելի հին ժամանակ, այս վանական հաստատութեան առաջնորդները մշտնջենաւոր, աշխնքն միջնեւ ցմահ պաշտօնավարելու պայմանով կ'ընտրուէին, բայց Միստոս Դ. Պապը, 1474ին, վերածեց 3 տարուան միայն: P. Stefano Palmaն չորս անգամ վերընտրուեցաւ այդ պաշտօնը կատարելու եւ 30 տարի փոխանորդ եղաւ: Ճենովացի P. Cherubino Cerbelloni եւ P. Paolo Costà՝ եղան ամէնէն հրեանքի քարոզիչները իրենց ժամանակին: Ասոնց մէջ յայտնուեցան նաեւ քանի մը դրոշմեր ալ՝ ինչպէս Pelegrino Scotti, Giovan Battista Pori, Girolamo Cavalieri, Giov. Battista Landriani եւ Gregorio Bitio որ դրաւած է նաեւ անոնց Միաբանութեան պատմութիւնը¹⁴:

Ճենովայի իրենց վանքի եկեղեցիին մէջ կը պահուի պատկեր մը, որ կը կարծուի թէ մեր Տէրը՝ Յիսուս Քրիստոս զրկած ըլլալ Աբգար Թագաւորին, ինչպէս կը յայտնուի Միստոս Դ-ի, Ճիուլիոյ Բ-ի, Պիոս Դ-ի, Պօղոս Ե-ի, Գրիգոր ԺԵ-ի եւ Ուրբանոս Ը. Պապերու կոնդակներուն մէջ: Agostino Calcagnini անունով բարձրաստիճան եկեղեցականը եւ Ճենովա քաղաքին պատմադրիչը գրի առած է Յիսուսի այս տրդաւան պատկերին պատմութիւնը¹⁵:

Հայերեմի վերածեց

Հ. ՏԱՃԱՏ ԵԱՐՏՈՐԵԱՆ

14. BITIO GREGORIO, *Relazione del principio e stato continuato della sagra religione de' frati de San Basilio degli Armeni in Italia*, Pavia, 1640: Հարազգիւտ հրատարակութիւն է. մենք չենք տեսած: Հնդիւնակն ա՛նտնը իտալական Treccani համալսարանական մէջ կը կոչուի Giorgio Bitio: Կը նշենք որ Ճենովայի մէջ իրենց եկեղեցին ներկայիս ալ կը կոչուի San Bartolomeo degli Armeni: Այդ մասին տե՛ս նաեւ SCOLARI A. C., *La chiesa di S. Bartolomeo degli Armeni di Genova*, Atti del I° simposio internazionale di Arte Armena, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1987, էջ 641-645:
15. Այս մասին տեսնել նաեւ ՍԵՐԲԱԹԻ ԱՆՃԵԼՈՅ, ԻՊԷպիս Էր Քրիստոսի դէմքը (հնտաքրքրական խոսքարկութիւն մը Ճենովայի սուրբ դիմանկարի մասին), Բրգմ. Տիլիգեան Հ. Խ., Վենետիկ, 1986: